

WSTĘP

W pierwszych latach XIX w. w gminie żydowskiej Piotrkowa zaczęły zacierać się uświęcone tradycją granice. Około 40 żydowskich rodzin zdecydowało się na opuszczenie swej dotychczasowej dzielnicy, położonej w pobliskiej jurydyce, zamieszkiwanej od stuleci z uwagi na przywilej *de non tolerandis Judaeis* samego Piotrkowa. W odpowiedzi na tę decyzję, pod koniec grudnia 1811 r., tamtejsi starsi kahalni wysłali interesujący list do samego ministra spraw wewnętrznych Księstwa Warszawskiego. Skarżąc się na postawę współwyznawców, proszono ministra o pomoc w przymuszeniu ich do powrotu do dotychczasowych siedzib. Mimo że petenci umiejętnie sięgnęli po argumenty fiskalne i porządkowe – a więc te potencjalnie najbardziej zrozumiałe dla adresata – minister nie dał się przekonać. Jednoznacznie wskazał powód odmowy: brak podstaw prawnych, by takiej przeprowadzki zakazać. Z pomocą petentom przyszedł jeden z podwładnych ministra – lokalny prefekt – ale i jego prośbę minister zbył¹. Tym samym zignorowany został też spór wewnętrzny, którego istnienia w obrębie gminy żydowskiej Piotrkowa możemy się domyślać.

Przypadek Piotrkowa w kilku wymiarach kwestionuje dominujący w historiografii obraz Księstwa Warszawskiego. Dowodzi, że historycznie nieprawdziwa jest wizja władz tego państwa jako niechętnego Żydom monolitu, szukającego każdej okazji, by pogrążyć tę grupę i potraktować ją wbrew równościowym, napoleońskim przepisom. Choć wydano w Księstwie na szczeblu centralnym wiele aktów upośledzających pozycję wyznawców judaizmu, miało ono różne oblicza. Można mówić o wielości polityk, jakie państwo to prowadziło względem swych żydowskich mieszkańców i temu zagadnieniu poświęcona jest niniejsza praca. Jej przedmiotem są również nowoczesne procedury administracyjne (widoczne na drugim planie starań piotrkowskiego kahału), otwierające nową przestrzeń bezpośrednich kontaktów między ludnością żydowską

¹ Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych (dalej: KRWS), 1439, k. 34–40.

a organami władzy państwowej. Relacje z państwem wykraczały jednak swoim znaczeniem poza kwestie formalne – były jednym z czynników inicjujących i utrwalających nowe zróżnicowania w obrębie społeczności żydowskich u progu XIX w. Ponadto polityka Księstwa mogła mieć wpływ na postawy części członków społeczności żydowskiej – władze składały bowiem wyznawcom judaizmu ofertę akulturacyjną, kusząc jednostki lepszą (uprzywilejowaną) sytuacją prawną, jeśli tylko pod względem kulturowym będą się one integrować z ogółem ludności.

Mimo że państwo to oficjalnie istniało zaledwie osiem lat (1807–1815), a praktycznie przestało funkcjonować już po sześciu, okres ten miał dla sytuacji Żydów dalekosiężne skutki. Polityka Księstwa w stosunku do tej społeczności okazała się kwestią wykraczającą swym znaczeniem poza ten krótki okres. Nie bez powodu opracowania poświęcone najróżniejszym aspektom XIX-wiecznej historii polskich Żydów rozpoczynają się często od naszkicowania uwarunkowań prawnych z czasów Księstwa Warszawskiego. Jest to zatem z reguły swoiste prelude – punkt wyjścia dla narracji o zmianach dokonujących się na przestrzeni XIX w. Owe rozważania przybierają najczęściej zbliżony kształt, są bowiem oparte z reguły na kilku klasycznych już publikacjach Artura Eisenbacha. Jak dotąd brakowało jednak osobnej monografii obejmującej jakiegokolwiek zagadnienie z historii Żydów w Księstwie. Zapewne ten stan rzeczy przyczynił się kilka lat temu do trafnego spostrzeżenia dwojga badaczy, że wczesny wiek XIX „leży odłogiem” w historiografii polskich Żydów².

Okres Księstwa Warszawskiego nie musi jednak stanowić jedynie preludium. Potraktowany indywidualnie, nie tylko w kontekście poszukiwania korzeni późniejszych zjawisk i rozwiązań prawnych, stanowi przykład wyjątkowego państwa stojącego na pograniczu tzw. świata stanowego i nowoczesnego. Wielce symboliczne są próby posługiwania się nową retoryką przy jednoczesnym trwaniu przy dotychczasowych zachowaniach i nawykach społecznych. Członkowie różnych władz Księstwa, przesyleni nowoczesnymi ideami, mniej lub bardziej świadomie ubierali dotychczasowe relacje społeczne w nowe kostiumy. Fascynujące jest owo napięcie między starym i nowym, między formułowaniem – niekiedy przez te same osoby – postulatów egalitarnych obok tych wyrażających wielowiekowe uprzedzenia. Polityka – a właściwie polityki – tego państwa wobec

² M. Wodziński, A. Michałowska-Mycielska, *Wprowadzenie*, w: *Małżeństwo z rozsądku? Żydzi w społeczeństwie dawnej Rzeczypospolitej*, red. M. Wodziński, A. Michałowska-Mycielska, Wrocław 2007, s. 7. Warto tu też przypomnieć ocenę sformułowaną przez pierwszego ze wspomnianych autorów w innej pracy – pisał o „wciąż niedostatecznym rozeznaniu w bogatej literaturze polskiej z końca XVIII i pierwszej połowy XIX w. na temat planowanej reformy Żydów i słabym rozpoznaniu jej zasadniczych idei”. Choć prac powstało sporo, to jednak zazwyczaj „nie wykraczano poza podstawową rekonstrukcję faktograficzną, a nieco lepiej zbadane zostały jedynie dzieje reformy okresu Sejmu Czteroletniego”. Debaty z tego okresu, a także Księstwa i Królestwa „z zasady omawiano niezależnie od siebie, gubiąc w ten sposób widzenie zasadniczej ciągłości tego procesu”; M. Wodziński, *Władze Królestwa Polskiego wobec chasydyzmu. Z dziejów stosunków politycznych*, Wrocław 2008, s. 21.

Żydów dobitnie wyrażają niekonsekwencję ludzkich postaw, tak trudną do ujęcia przez historiografię.

Praca ta skierowana jest jednak nie tylko do czytelników, którzy lata 1807–1815 traktują jako okres interesujący sam w sobie. Może być użyteczna również dla tych, którzy zastanawiają się nad wspomnianymi korzeniami rozwiązań późniejszych, zwłaszcza tych obowiązujących w Królestwie Polskim. Niezliczone bowiem były przejawy związków między oboma organizmami prawnymi – wiele zagadnień podejmowanych przez władze państwa utworzonego w 1815 r. stanowiło kontynuację tych, które stały przed Księstwem Warszawskim. Budowę nowego organizmu oparto na rozmaitych zastanych rozwiązaniach prawnych³. O ile bowiem wprowadzenie nowych granic państwowych i dokonanie zmiany najwyższych władz mogło być kwestią miesięcy, to wypracowanie całościowego, nowego systemu polityczno-prawnego oraz własnej koncepcji odnośnie do celów polityki nie odbyło się automatycznie. Zarówno władze Królestwa, jak i jego mieszkańcy (także wyznania żydowskiego), co jakiś czas powoływali się na akty prawne z okresu Księstwa⁴, a wiele przepisów istotnie pozostało w mocy. Wyrażna kontynuacja dostrzegalna była także na poziomie personalnym – część dostojników z okresu Księstwa weszła w skład władz Królestwa⁵, podobnie jak większość urzędników niższego szczebla znalazła zatrudnienie w administracji

³ Na znaczenie kontynuacji zwracano uwagę w pracach dotyczących wielu obszarów, np. edukacji (zob. Z. Kukulski, *Wstęp*, w: *Źródła do dziejów wychowania i szkolnictwa w Polsce z doby Izby Edukacji Publicznej 1807–1812*, wybór i wstęp Z. Kukulski, Lublin 1931, s. XXIV; A. Winiarz, *Stanisława Staszica koncepcja organizacji szkolnictwa w teorii i praktyce*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 45, 2006, s. 78–80), architektury (W. Kalinowski, *Rozwój i przebudowa miast polskich w okresie Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1998, nr 1–2, s. 31, 36), zagadnień administracyjnych (M. Krzymkowski, *Kształtowanie się nowoczesnej magistratury w okresie Księstwa Warszawskiego*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 53, 2001, nr 1, s. 211–212) czy polityki żydowskiej (J. Gessen, *W jefiemniom gosudarstwie. Jewriei w Warszawskom Giercogstwie*, „Jewriejskaja Starina” 1910, s. 3). Rozważania dotyczące zjawiska kontynuacji opublikowałam już w pracy: *The Jews in the Duchy of Warsaw. The Question of Equal Rights in Administrative Theory and Practice*, „Polin. Studies in Polish Jewry” 27: *Jews in the Kingdom of Poland, 1815–1918*, red. G. Dynner, A. Polonsky, M. Wodziński, Oxford–Portland 2015, s. 63–87. W problematykę wahań władz nad pozostawieniem napoleońskiego ustawodawstwa doskonale wprowadza artykuł: W. Sobociński, *Jan Wincenty Bandtkie obrońcą Kodeksu Napoleona*. (Przyczynek biograficzno-naukowe i memoriał z 1815 r.), „Rocznik Lubelski” 3, 1960, s. 157–176.

⁴ Przykładem może być decyzja namiestnika Królestwa o przesłaniu sądom, adwokatom, notariuszom i komisjom wojewódzkim kopii dekretów z 1808 i 1809 r. oraz przypomnieniu o konieczności ich stosowania (A. Eisenbach, *Dobra ziemskie w posiadaniu Żydów*, w: *Spółeczeństwo Królestwa Polskiego. Studia o uwarstwieniu i ruchliwości społecznej*, t. 3, red. W. Kula, Warszawa 1968, s. 213) czy indywidualny przypadek przytoczenia treści dekretów z 1809 r. przez żydowskiego petenta z Kalisza w latach 20. XIX w., w celu uzyskania pozytywnego rozstrzygnięcia; zob. AGAD, KRISW, 1123, k. 142–144.

⁵ Na przykład władzę namiestnika Królestwa powierzono Józefowi Zajączkowi, jednemu z dowódców z okresu Księstwa, funkcję ministra spraw wewnętrznych w obu państwach sprawował Tadeusz Mostowski. Do nowych struktur przeszli też zasiadający m.in. we władzach edukacyjnych Stanisław Kostka Potocki i Stanisław Staszic.

i sądownictwie nowo utworzonego państwa⁶. Ich doświadczenia i poglądy, kształtowane m.in. w okresie Księstwa, zostały w ten sposób zaimplementowane w Królestwie⁷. Namacalnym przykładem związków między oboma organizmami państwowymi była także praktyka kancelaryjna – ogromna liczba spraw administracyjnych, majątkowych kontynuowana była w ramach tych samych urzędów, na podstawie tych samych przepisów, często przez tych samych urzędników. To, że zmieniała się osoba panującego i nazwa państwa nie wpłynęło z reguły na sprawy indywidualne – dzierżawca chciał utrzymać swoje prawa do dzierżawy, wierzyciel czekał na egzekucję długu, notariusze kontynuowali swą działalność, wpisując kolejne sprawy w tych samych księgach, a kwestie niezłatwione za poprzedniego rządu czekały na rozliczenie. Element kontynuacji dostrzegalny był w wielu obszarach.

Wśród aktów prawnych i poglądów, które zostały przeniesione do Królestwa Polskiego, były te dotyczące ludności żydowskiej. Podobnie jak w momencie tworzenia Księstwa Warszawskiego, całościowe unormowanie spraw żydowskich odkładano na później, zadowalając się doraźnym korzystaniem z dotychczasowego dorobku prawnego, modyfikowanego zgodnie z aktualnymi potrzebami⁸. W Księstwie w zakresie regulacji spraw żydowskich odwoływano się przede wszystkim do tradycji trzech porządków prawnych – Rzeczypospolitej, Prus i napoleońskiego ustawodawstwa, na ziemiach dawnego zaboru austriackiego doraźnie czerpano z tamtejszych rozwiązań, natomiast w Królestwie jednym z ważniejszych punktów odniesienia przez wiele lat pozostawało Księstwo. Wyrazistym przykładem jest choćby przyznanie mocą Statutu Organicznego (1815) obywatelstwa wyłącznie tym osobom, które posiadały je w poprzednim organizmie prawnym, co oznaczało też pozbawienie Żydów tego statusu (art. 10). Dowodem na znaczenie „odziedziczonej legislacji” w sprawach żydowskich było także to, że w sytuacjach nowych, gdy brakowało regulacji prawnych, na których można było się oprzeć, pojawiał się chaos decyzyjny⁹. Znaczna część

⁶ Z obliczeń W. Rostockiego (tenże, *Pochodzenie społeczne, kwalifikacje i przebieg kariery urzędników Komisji Województwa Mazowieckiego w czasach Królestwa Polskiego*, Warszawa 2002, s. 32) wynika, że aż 50% urzędników na stanowiskach kierowniczych oraz średnich stanowiskach wykonawczych Komisji Województwa Mazowieckiego zaczynało swą karierę w okresie Księstwa; biorąc pod uwagę wszystkie kategorie urzędników, 28,3% zaczęło swą służbę w tych latach. Na temat kontynuacji w obszarze administracji zob. też M. Kallas, *Organy administracji terytorialnej w Księstwie Warszawskim*, Toruń 1965, s. 157.

⁷ Zwracał na to uwagę D. Vital, *A People Apart. The Jews in Europe 1789–1939*, Oxford 1999, s. 79.

⁸ Za przykład służyć tu mogą działania zmierzające do utworzenia rewirów – rozwiązania prawne wprowadzone w Królestwie bazowały na dekrete z 16 III 1809 r., zakazującym Żydom zamieszkiwania przy wskazanych, głównych ulicach Warszawy. Modyfikację polityki dostrzec można także w kwestii odsunięcia Żydów od produkcji i sprzedaży alkoholu, zapowiedzianej w Księstwie – w okresie Królestwa Polskiego zmianie ulegały warunki wyłączenia spod zakazu.

⁹ M. Wodziński, *How Modern is an Antimodernist Movement? The Emergence of Hasidic Politics in Congress Poland*, „AJS Review” 31, 2007, nr 2, s. 230. Brak zastanego dorobku prawnego dotyczył m.in. spraw chasydów.

problemów związanych z pozycją ludności żydowskiej i koncepcji ich rozwiązania w Królestwie Kongresowym nawiązywała zatem nie tylko do okresu Sejmu Czteroletniego, ale była także kontynuacją, rozwinięciem lub modyfikacją legislacji (i szerzej: polityki) Księstwa Warszawskiego¹⁰.

Czasy Księstwa Warszawskiego ujmuję szeroko, uwzględniając również dwa okresy przejściowe: 1) pierwsze siedem miesięcy 1807 r., zanim na okupowanych przez Napoleona ziemiach zaboru pruskiego oficjalnie utworzono nowe państwo i działały jedynie tymczasowe polskie władze (Komisja Rządząca) oraz 2) około dwa lata okupacji rosyjskiej po upadku Napoleona (1813–1815), gdy ponownie ustanowiono władze tymczasowe. Jak wskazywał m.in. uznany historyk prawa Władysław Sobociński, te dwa okresy przynależały do dziejów Księstwa¹¹. Pozostawienie jednego z nich poza obszarem zainteresowania, choć bywało praktykowane¹², w niniejszej pracy nie wydaje się celowe. Wprawdzie zmieniły się osoby piastujące wyższe stanowiska władzy, ale administracja niższego szczebla pozostała w znacznej części niezmienną i starano się przestrzegać procedur wypracowywanych przez kilka wcześniejszych lat. Nie prowadzono jakiegóż zasadniczo odmiennej polityki wobec Żydów, która uzasadniałaby wydzielenie tego okresu i poświęcenie jej odrębnej monografii¹³.

¹⁰ O czym wspomnieli: M. Wodziński, *Władze Królestwa Polskiego wobec chasydyzmu...*, s. 21; tenże, *Clerks, Jews, and Farmers. Projects of Jewish Agricultural Settlement in Poland*, „Jewish History” 21, 2007, s. 280; M.L. Wisznicer, *Projekty reformy żydowskiego bytu w Giercogstwie Warszawskim i Carstwie Pol'skom*, „Piereżytoje” 1, 1908, s. 164. Kontynuacja polityki żydowskiej – na co zwracał uwagę też M. Wodziński – wynikała również z ciągłości pod względem personalnym: Aleksander Linowski i Walenty Rzętkowski byli członkami deputacji ds. reformy Żydów zarówno u schyłku Rzeczypospolitej, jak i w czasach Księstwa. Z kolei Karol Wojda – autor projektu reformy w okresie Księstwa – w czasach Królestwa Polskiego jako prezydent Warszawy został poproszony przez rząd o zorganizowanie odrębnych publicznych elementarnych szkół dla żydowskich dzieci. Natomiast Stanisław Staszic, który od schyłku Rzeczypospolitej przez kilka dekad wypowiadał się w swych publikacjach na temat tzw. kwestii żydowskiej, w Księstwie i Królestwie zasiadał w organach władzy na szczeblu centralnym, a po 1815 r. szczególnie wyraźnie wpływał na politykę w tym obszarze.

¹¹ W. Sobociński, *Historia ustroju i prawa Księstwa Warszawskiego*, Toruń 1964 (Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu, t. 70, z. 1), s. 10–11; zob. też M. Mycielski, „Miasto ma mieszkańców, wieś obywateli”. *Kajetana Koźmiana koncepcje wspólnoty politycznej (do 1830 roku)*, Wrocław 2004, s. 115.

¹² Por. np. badania nad ludnością żydowską: E. Schwarz, *Die Juden im Herzogtum Warschau (1807–1813)*, Zürich 1975 (mps pracy licencjackiej, Universität Zürich). Osobno lata 1813–1815 potraktował natomiast J. Przygodzki (tenże, *Rada Najwyższa Tymczasowa Księstwa Warszawskiego 1813–1815. Organizacja i działalność*, Wrocław 2002), co było uzasadnione przedmiotem jego badań. Wyłącznie nad tym okresem prowadził badania również nieodżałowany, zmarły niedawno dr Andrzej Nieuważny. W pracy, której nie zdążył ukończyć, ludność żydowska miała być również uwzględniona.

¹³ Por. artykuł: J. Przygodzki, *Pozycja prawna ludności żydowskiej pod rządami Rady Najwyższej Tymczasowej Księstwa Warszawskiego (1813–1815)*, w: *Cuius regio, eius religio? Publikacja po Zjeździe Historyków Państwa i Prawa. Lublin, wrzesień 2006 r.*, t. 2, red. G. Górski, L. Ćwikła, M. Lipska, Lublin 2008, s. 199–209, z którego nie wynika, by okres ten pod względem polityki żydowskiej odróżniał się znacząco od kilku wcześniejszych lat.

Kilka słów wyjaśnienia należy się tytułowi pracy – owa presja rozumiana jest tu wielorako. Pod presją nowoczesności znajdowali się wszyscy „uczestnicy” badanej polityki żydowskiej Księstwa – zarówno władze państwowe, jak i sami Żydzi. W przypadku władz ową presję rozumiem dwojako: jako pochodzącą z zewnątrz – ze strony Napoleona, narzucającego nowe ramy prawne, ale także od wewnątrz – we władzach, zwłaszcza tych centralnych, zasiadały osoby, które na jakimś etapie swego życia znajdowały się pod wpływem idei Oświecenia. Wiedzano, że czasy się zmieniły i potrzebny jest „nowy duch praw”, i nie jest możliwe powielanie dawnych zasad¹⁴. Ale z drugiej strony, na skutek wielowiekowych podziałów społecznych, byli oni pełni uprzedzeń wobec Żydów i nie chcieli gruntownych zmian w postaci ich zrównania z resztą mieszkańców państwa. W efekcie prowadzona przez nich polityka była wyrazem oddziaływania tych różnych nacisków, zewnętrznych i wewnętrznych.

O presji można jednak mówić również w przypadku Żydów i tu także miała ona złożony charakter. Z jednej strony oddziaływały na nich władze państwowe, oczekując zmian w kierunku tzw. cywilizowania. Z drugiej strony część najzamożniejszych Żydów znajdowała się już pod wpływem haseł żydowskiego oświecenia (*haskali*), która również nakazywała zmiany w kierunku unowocześniania. Celem było ukształtowanie nowego człowieka i przekształcenie dotychczasowej kultury w kierunku z góry określonym. Idea przymusowego wdrażania przemian modernizacyjnych stanowi jedną z osi pracy.

Słowo komentarza należy się też przyjętej w niniejszej pracy optyce polityczno-prawnej. Nie stanowi ona ostatecznego celu, nie służy wyłącznie rekonstrukcji faktografii dla niej samej, ale raczej nakierowana jest na lepsze zrozumienie uwarunkowań, w których przyszło żyć ówczesnej społeczności żydowskiej. Ustawodawstwo państwowe, w odróżnieniu od wcześniejszych epok, na przełomie XVIII i XIX w. zyskało bowiem nową funkcję – władze w różnych krajach zaczęły dostrzegać jego potencjał w kształtowaniu stosunków społecznych. Rola prawa wzrosła ogromnie – stawało się ono odtąd narzędziem świadomie i celowo wykorzystywanym do oddziaływania na przemiany społeczne. Zwiększył się w tym celu zakres ingerencji państwa w sprawy regulowane dotąd np. przez religię i zwierzchników duchowych (jak np. kwestia zawierania i rozwiązywania małżeństw, ewidencji urodzeń, małżeństw czy zgonów). W pewnym zakresie pojawiły się nawet próby prowadzenia za pomocą regulacji prawnych polityki eugenicznej, jak to miało miejsce w przypadku Prus, gdzie przejściowo ograniczono zawieranie małżeństw przez uboższych Żydów.

Badania nad statusem prawnym dowolnej grupy społecznej byłyby jednak niepełne, gdyby ograniczyć je do analizy treści obowiązującego ustawodawstwa. W związku z rozwojem szkoły realistycznej w nauce prawa oraz wykształceniem się odrębnego nurtu socjologii prawa od kilku dekad postuluje się uwzględnianie

¹⁴ Por. M. Janowski, *Narodziny inteligencji 1750–1831*, Warszawa 2008 (Dzieje Inteligencji Polskiej do roku 1918, 1), s. 132.

w badaniach również „żyjącej”, stale zmieniającej się rzeczywistości społecznej. Jak celnie podsumował jeden z badaczy tego nurtu, ustalenie, czy prawo obowiązuje nie może być oparte „wyłącznie na prostej interpretacji i systematyzacji tekstów prawnych i decyzji sądów. Przepisy mogą pozostać zupełnie nieskuteczne, to znaczy bez jakiegokolwiek zastosowania, a decyzje mogą okazać się wzajemnie sprzeczne”. Pominięcie takiego „żywego”, dynamicznego, spontanicznego prawa w działaniu, a także zachowań, praktyk i poglądów na prawo niesie za sobą zagrożenie skonstruowania obrazu „całkowicie odciętego od prawa rzeczywiście obowiązującego w danym środowisku”¹⁵. Zawsze istnieje zatem różnica między prawem stanowionym (*law in books*) a prawem żywym, w działaniu (*law in action, lebendes Recht*)¹⁶. Stąd przekonanie o potrzebie rozwinięcia dotychczasowych ustaleń historiografii, w wielu przypadkach sprowadzających się do analizy treści obowiązujących przepisów. Warto tu wspomnieć, że postulat zbadania sposobu funkcjonowania niższych organów władzy został niedawno zgłoszony w najnowszej syntezie dziejów Księstwa przez Jarosława Czubatego¹⁷.

Stan badań

Badania nad Księstwem Warszawskim mają długą tradycję; początki wiążą się z wydaną w latach 60. XIX w. przekrojową pracą Fryderyka Skarbka¹⁸. Zdecydowana większość publikacji, które pojawiły się od tamtego czasu, poświęcona była problematyce politycznej, prawno-ustrojowej i gospodarczej¹⁹.

Natomiast zagadnienia związane z ludnością żydowską Księstwa były przedmiotem refleksji nieporównanie rzadziej. Jak sygnalizowano, badania takie w znacznym stopniu koncentrowały się na faktografii, w tym na treści aktów prawnych regulujących status tej grupy, zwłaszcza tych wydawanych przez centralne organy państwowe. W wielu przypadkach ustalenia te nie różniły się między sobą – badacze, analizując zwłaszcza ustawodawstwo i pojedyncze petycje czy memoriały zamożnych Żydów domagających się równouprawnienia, formułowali tylko ogólną tezę, że ludność żydowska znajdowała się w sytuacji „upośledzenia”, dyskryminacji. Z prac tych wyłaniał się konsekwentnie negatywny obraz Księstwa i wrażenie, że było ono stałym źródłem frustracji dla żydowskich mieszkańców²⁰. W niewielkim stopniu stawiano pytanie o motywy

¹⁵ G. Gurvitch, *Sociology of Law*, New Brunswick–London 1973, s. 4–5, 8–9 (jeżeli nie zaznaczono inaczej, tłumaczenia cytatów pochodzą od autorki).

¹⁶ Podobne założenia przyjął W. Sobociński, *Historia ustroju i prawa...*, s. 7.

¹⁷ J. Czubaty, *Księstwo Warszawskie 1807–1815*, Warszawa 2011, s. 322.

¹⁸ F. Skarbek, *Dzieje Księstwa Warszawskiego*, t. 1–2, Poznań 1860.

¹⁹ Najważniejsze prace zebrał w swym wartościowym opracowaniu J. Czubaty, *Księstwo Warszawskie...*, s. 575–590.

²⁰ Na przykład J. Gessen (tenże, *W jefiemniom gosudarstwie...*, s. 4–5) stwierdzał, że członkowie centralnych władz w 1812 r. „zajęli się prześladowaniem Żydów” i spieszo się,

takiej, a nie innej polityki, nie zastanawiano się też nad szerszym kontekstem. Inne ustalenia, zwłaszcza kilka ważnych prac z okresu międzywojennego, są dziś niemal zapomniane.

Kanon literatury przedmiotu rozpoczynają powstałe ponad stulecie temu artykuły Wacława Tokarza²¹, Marka Wisznicera²², Julija Gessena (Hessena)²³ i Szymona Askenazego²⁴. Dotyczą podobnego zestawu zagadnień – przede wszystkim zawieszenia praw obywatelskich i politycznych Żydów oraz koncepcji reform. Tokarz, Gessen i Askenazy byli pionierami w zakresie ustalenia treści ustawodawstwa, z kolei Wisznicer jako pierwszy podjął wątek projektów całościowych zmian. Prace wszystkich tych czterech badaczy w większości do dziś zachowują aktualność. Kilka lat później pewne ustalenia w zakresie treści ustawodawstwa poczynił także Jakub Kirsztrot²⁵, zwracając uwagę na genezę wielu instytucji prawnych późniejszego Królestwa Polskiego. Również ta praca w części nadal stanowi przydatny zbiór podstawowych informacji na temat treści obowiązujących przepisów. Mankamentem tych artykułów jest skłonność ich autorów do charakteryzowania intencji czy motywacji poszczególnych członków najwyższych władz mimo braku podstawy źródłowej, wnioskując jedynie z podjętych działań. Tymczasem nie zawsze wyłącznie na podstawie skutków można właściwie wnioskować na temat przyczyny²⁶. W pracach tych pojawiają się zatem przypadki nadinterpretowania źródeł.

W okresie międzywojennym kontynuowano badania nad kwestią żydowską w Księstwie. W pierwszej kolejności wymienić tu należy niemal zapomnianego Ezriela Natana Frenka – warszawskiego dziennikarza, tłumacza i historyka autodydaktę²⁷. Dziejami społeczności żydowskiej Księstwa zajął się już w 1912 r., wydając niewielką książkę o charakterze popularnonaukowym, opartą w znacznym

by „przygotować dla nowych [żydowskich – A.O.] poddanych surowy los”, było to państwo „pogardą i uciskiem odplacające im [Żydom – A.O.] za oddanie”. Por. też R. Mahler, *A History of Modern Jewry, 1780–1815*, London 1971, s. 350–351.

²¹ W. Tokarz, *Z dziejów sprawy żydowskiej za Księstwa Warszawskiego*, „Kwartalnik Historyczny” 16, 1902, s. 263–276.

²² M.L. Wisznicer, *Projekty reformy...*, s. 164–221.

²³ J. Gessen, *W jefiemiernom gosudarstwie...*, s. 3–38. Autor ten przytoczył kilka ważnych dokumentów, niestety w niektórych przypadkach nie podał wskazówek dotyczących miejsca ich przechowywania.

²⁴ S. Askenazy, *Z dziejów Żydów polskich w dobie Księstwa Warszawskiego*, KPBPŻP, 1, 1912, nr 1, s. 1–14.

²⁵ J. Kirsztrot, *Prawa Żydów w Królestwie Polskiem. Zarys historyczny*, Warszawa 1917.

²⁶ Na przykład M.L. Wisznicer (tenże, *Projekty reformy...*, s. 167) stwierdził, że król Fryderyk August „w pełni przyłączył się do opinii” swojego ministra i wydał dekret zawieszający prawa Żydów na 10 lat. Tymczasem późniejsze i oparte na szerszej podstawie źródłowej ustalenia (np. J. Willaume, *Fryderyk August jako książę warszawski (1807–1815)*, Poznań 1939, s. 122; J. Stanley, *The Politics of the Jewish Question in the Duchy of Warsaw*, „Jewish Social Studies” 44, 1982, nr 1, s. 50–51) dowodzą, że monarcha miał w tym przypadku wyraźny dylemat i obawiał się, że będzie to rozwiązanie nielegalne. Brak jest natomiast źródeł (i Wisznicer nie wskazuje na takie), które dowodziłyby, że istotnie król „w pełni przyłączył się” do poglądów swojego ministra.

²⁷ Na jego temat zob. M. Bałaban, *Studja historyczne*, Warszawa 1927, s. 188–191.

stopniu na ustaleniach Gessena²⁸. Jego samodzielnymi pracami naukowymi były natomiast powstałe kilka lat później cztery artykuły wykorzystujące m.in. nieistniejące już dziś akta magistratu warszawskiego oraz tamtejszej gminy żydowskiej. Interesowały go zagadnienia podatkowe, kwestia likwidacji tzw. opłaty biletowej w Warszawie, nabywanie nieruchomości oraz zakładanie pierwszych szkół żydowskich (szczególnie cenne są ustalenia w tym ostatnim zakresie)²⁹. Frenk do dziś pozostaje jednym z najważniejszych badaczy żydowskiej historii tego okresu.

Na początku lat 30. badania w tym obszarze podjął czołowy wówczas historyk oraz publicysta, Ignacy Schiper – jego *Dzieje Żydów na ziemiach Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego*, szeroko cytowane do dziś, ukazały się w zbiorowej pracy mającej stanowić przegląd ustaleń historyków, historyków sztuki oraz ekonomistów na temat dziejów polskich Żydów. Artykuł ten stanowił przede wszystkim syntezę dotychczasowych ustaleń, choć wniósł również kilka cennych, nowych uwag. Równocześnie autor ten opublikował osobną pracę poświęconą wybranym zagadnieniom z historii Żydów Królestwa Polskiego do lat 30. XIX w., takim jak: położenie prawne, działalność chasydów, misnagdów, maskili, służba wojskowa, sporo miejsca udzielając też postaciom i wydarzeniom z pierwszych lat XIX w. Wśród wykorzystanych przez niego źródeł były akta warszawskiej gminy, dostarczające żydowskiej perspektywy w odniesieniu do niektórych ówczesnych procesów i zjawisk. Schiper jest też autorem klasycznej, quasi-encyklopedycznej pracy *Dzieje handlu żydowskiego na ziemiach polskich*, w której pojawia się wiele postaci i wątków z okresu Księstwa³⁰. Szczególnie cenna jest natomiast ukończona na początku lat 40. XX w. praca *Przyczynki do dziejów chasydyzmu w Polsce*, opierająca się na zbiorach istniejącego jeszcze

²⁸ E.N. Frenk, *Jehudej Polin bi-jemej milchamot Napoleon*, Warszawa 1912; ocenę taką sformułował już kilkanaście lat później M. Bałaban, *Studja historyczne...*, s. 191.

²⁹ E.N. Frenk, *Le-toldot ha-Jehudim binsichut Warsza*, „Ha-Tkufa” 4, 1919, s. 451–488; tenże, *Le-toldot ha-Jehudim be-Polin (mi-mekorot archijoniim)*. *Binsichut Warsza u-we-Polin ha-Kongresit*, „Ha-Tkufa” 1922, nr 13, s. 211–243; nr 14–15, s. 373–397; 1923, nr 18, s. 239–267 (mimo wspólnego ogólnego tytułu, tylko pierwsze dwa dotyczą Księstwa). Wątki z okresu Księstwa zawiera również przekrojowy artykuł dotyczący polskich planów reform względem Żydów; tenże, *Gedolei am Polin u-Medinat ha-Jehudim*, „Ahisaf” 13, 1923, s. 95–126. Artykuły te zostały przypomniane też przez Gershona Davida Hunderta i Gershona C. Bacona (ciż, *The Jews in Poland and Russia. Bibliographical Essays*, Bloomington 1984, s. 138), ale późniejsi autorzy nie sięgali do nich. Warto tu wspomnieć, że Frenk oddzielnie wydał również zbiór swych artykułów prasowych o przechrztach: *Mesumodim in Pojln in 19ten jorhundert*, t. 1–2, Warszawa 1923–1924, uwzględniając postaci z dziejów Księstwa, również te pozostające przy wierze przodków (jak Judyta Jakubowiczowa, Szmul Zbytkower), ale praca ta składa się raczej z „fejletonowo trzymany obrazków”, nieopartych na archiwach czy drukach, lecz wykorzystujących „bogata pamięć i bujną fantazję”, M. Bałaban, *Studja historyczne...*, s. 191.

³⁰ I. Schiper, *Dzieje Żydów na ziemiach Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego (od 1795 do 1863 r. włącznie)*, w: *Żydzi w Polsce Odrodzonej*, t. 1, red. I. Schiper, A. Tartakower, A. Hafftko, Warszawa 1932, s. 423–471; tenże, *Żydzi Królestwa Polskiego w dobie powstania listopadowego*, Warszawa 1932; tenże, *Dzieje handlu żydowskiego na ziemiach polskich*, Warszawa 1937.

wówczas Archiwum Gminy Żydowskiej w Warszawie oraz zasobie Biblioteki Ordynacji Krasieńskich na Okólniku. Jest to jedyna praca opisująca życie religijno-polityczne społeczności żydowskiej Warszawy oraz pozostałych ziem polskich w okresie Księstwa Warszawskiego. Niesłychanie żywym językiem Schiper przybliży chasydzkie wyobrażenia na temat Napoleona, aktywność polityczną chasydów, spór z maskilami, ale także gorączkowe starania o zwolnienie Żydów z obowiązkowej służby wojskowej³¹.

Obok Schipera wspomnieć należy innego uznanego badacza – Majera Bałabana. W swej monografii poświęconej krakowskiemu i kazimierskiemu Żydom uwzględnił również lata 1807–1815, cytując kilka interesujących źródeł³². Tuż przed wojną ukazała się też niewielka praca Stanisława Simona *Żydzi inowrocławscy za czasów Księstwa Warszawskiego*, oparta niemal wyłącznie na (nieistniejących już dziś) aktach gminnych. Jest to zbiór szczegółowej faktografii dotyczącej spraw lokalnych, trudnych jednakże do wykorzystania w szerszym kontekście³³.

Jeszcze w okresie międzywojennym problematykę tę podjął rozpoczynający wówczas karierę naukową Artur Eisenbach. Obroniwszy w 1935 r. przygotowaną na seminarium Marcelego Handelsmana pracę magisterską na ten temat, opublikował w jidysz dwie prace: krótki artykuł wprowadzający w problematykę (*Jidn in Warszewer Firsztum*) oraz wnikliwe, obszerne studium poświęcone próbom tworzenia organów reprezentacji żydowskiej (*Di centrale reprezentanc-organen fun di Jidn in Warszewer Firsztum*)³⁴. Druga z wymienionych ma unikalną wartość – autor podjął w niej nieomawiane przedtem ani potem zagadnienie szerszej polityki, którą starali się prowadzić członkowie kahałów. Ponadto do pracy dołączono źródła; część z nich istnieje zapewne już tylko w tym przedruku.

Osobno wspomnieć należy o powstałych w międzywojniu badaniach innego rodzaju – pracach magisterskich Freide Zimmerspitz³⁵, Miriam Litwin³⁶

³¹ Tenże, *Przyczynki do dziejów chasydyzmu w Polsce*, wstęp, przyp. i przyg. do dr. Z. Targielski, Warszawa 1992, s. 75–89.

³² M. Bałaban, *Historja Żydów w Krakowie i na Kazimierzu*, t. 2, Kraków 1936. Zagadnienia tego dotyczy również fragment rozdziału w jego przekrojowej, popularyzatorskiej pracy *Jidn in Pojln*, Wilno 1930, s. 237–258 (praca dostępna jest na stronach biblioteki uniwersyteckiej w Poczdamie). Wówczas jeszcze nie był to przedmiot jego odrębnych studiów i Bałaban oparł się w całości na ustaleniach wcześniejszych autorów.

³³ S. Simon, *Żydzi inowrocławscy za czasów Księstwa Warszawskiego (1807–1815)*, Inowrocław 1939 (praca dostępna jest na stronie portalu: sztetl.org).

³⁴ A. Eisenbach, *Jidn in Warszewer Firsztum*, „Yivo Bleter” 1936, nr 10, s. 91–99; tenże, *Di centrale reprezentanc-organen fun di Jidn in Warszewer Firsztum (1807–1815)*, „Bleter far Geszichte” 2, 1938, s. 33–88 (źródła: s. 127–149, wyd. też w: *Napoleon u-tkufato*, red. B. Mevorah, Jerusalem 1968, s. 176–189).

³⁵ F. Zimmerspitz, *Podatek „koszerne” i jego dzierzawcy w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim (1809–1862)*, Warszawa [b.d.w.] (mps pracy magisterskiej, Uniwersytet Warszawski, przechowywana w AŻIH, Prace magisterskie przed 1939, 117/48).

³⁶ M. Litwin, *Sprawa reformy Żydów za czasów Księstwa Warszawskiego i w pierwszych latach Królestwa Polskiego*, Warszawa [b.d.w.] (mps pracy magisterskiej, Uniwersytet Warszawski, przechowywana w AŻIH, Prace magisterskie przed 1939, 117/3).